

ПАРАДОКСИ САРМАТИЗМУ

Поняття «сарматизм» найчастіше вживається на позначення культурної формації, створеної польською шляхтою впродовж більш ніж двох століть, із кінця XVI до кінця XVIII століття Ця формація включає в себе одночасно сферу суспільного публічного життя, традиції й певною мірою матеріальну культуру (наприклад, одяг, зброю), а також духовну культуру — у широкому розумінні — та національну свідомість¹.

Усе це знайшло своє відображення в літературі, мистецтві, релігійності. Отже, йдеться про досить складне явище, що містить різні елементи, які вважаються «сарматськими». Але сам термін «сарматизм» з'явився значно пізніше, лише в II половині XVIII ст., хоча слово «Сарматія» як назва для визначення нашої країни, окрім головної назви «Польща» й рідше вживаної «Лехія», виникла значно раніше. Ми можемо натрапити на цю назву в нашій літературі, особливо в історіографії, починаючи вже від пізнього Середньовіччя. Приблизно із цього часу почали функціонувати слова «сармат» і «сармати» на позначення поляків, що пов'язано з фантастичною «генеалогією» польського народу (виключно шляхти) від давнього народу сарматів. Така «генеалогічна» теорія зазвичай ще називається «сарматським міфом».

Місце проживання цих давніх сарматів приблизно збігається з попереднім розселенням скіфів, тобто, за Геродотом, між нижнім Дунаєм, Азовським морем і нижнім Доном. Геродот назвав вісім скіфських річок, серед них: Дунай, Дністер, Буг, Дніпро й Дон. Натомість сармати були «другою після Скіфів хвилею іранських кочівників, яка поступово з євразійських степів через Чорне море пересувалася на периферію, а далі на території Римської імперії», починаючи з I століття до н. е. «датується зміна географічної назви Скіфія на Сарматія»².

¹ Див.: A. Borowski, *Sarmatyzm w: Słowniku sarmatyzmu. Idee, pojęcia, symbole*. Pod. red. A. Borowskiego, Kraków (Wyd. Lit.) 2001, s. 175–179.

² H. Łowmiański, *Scythia w: Słowniku starożytności słowiańskich*, t. V, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1975, s. 101–119; zob. też w tym tomie tegoż autora: *Sarmaci* (s. 56–61) i *Sarmacja* (s. 62–71).

Хоча різноманітні елементи шляхетської культури були згадані в давніших працях, наприклад, Олександра Брюкнера, його дослідження сарматизму як цілісної культурної формації розвинулися лише після Другої світової війни. Усе почалося із двох важливих у цій сфері праць: мистецтвознавця Тадеуша Маньковського «Генеалогія сарматизму» (1946) і Тадеуша Улевича «Сарматія. Студії із слов'янської проблематики XV і XVI ст.» (1950). Відтоді з'явилося чимало нових праць, а певним підсумком цього типу досліджень став раніше згаданий (див. посилання 1) «Словник сарматизму. Ідеї, поняття, символи» (2001). Зверненню уваги на явище, яке називають сарматизмом, та й назву словника, завдячуємо письменникам Просвітництва. Просвітницька культура, що домінувала в часи Станіслава Августа, сформована під впливом експансивного раціоналізму в науці й освіті, а також французького класицизму в літературі й мистецтві, що панував тоді в Європі, мала космополітичний характер, тому й протиставлялася рідному сарматизмові, який був гостро засуджений інтелектуальною просвітницькою елітою.

* * *

Отже, сарматизм — це поняття, що охоплює різноманітні елементи, аж до протилежних, які інколи взагалі виключають один одного, при цьому вони могли бути як позитивними, так і негативними. Це й становить основний його парадокс. Якщо схилитися до думки, що до найнегативніших «сарматських» рис належать, наприклад, відсутність підпорядкування закону, або часті чвари, що інколи призводили навіть до зради національних та особистих інтересів, то саме таким сарматом (з малої «с», на відміну від «Сармата» в значенні поляк) був, наприклад, Самуель Зборовський. З другого боку, до особливо позитивних «сарматських» рис належить боротьба за батьківщину, мотивована глибоким патріотизмом і неабиякою відвагою — саме таким сарматом був, наприклад, Станіслав Жулкевський, завжди лояльний до батьківщини, короля і права; саме він у молодому віці, перебуваючи поруч із гетьманом Замоїським, співпрацював зі згаданим вище Зборовським, а потім супроводжував його на смертну кару, що відбулася на Вавельському пагорбі¹. Пізніше, коли Миколай Зебжидовський зі своїми при-

¹ Див. S. Grzybowski, Leonidas w kontuszu — hetman Stanisław Żółkiewski w: *Pisarze staropolscy*. Sylwetki. Pod red. S. Grzeszczuka, t. 2, Warszawa 1997, s. 481 nn.

бічниками підняв повстання (1606–09) проти короля Зигмунта III, Жулкевський не вагаючись виступив проти Зебжидовського, свого швагра. Повстанці були переконані, що боронять справедливі стани привілеї й золоту вольність, як співали про це в анонімній «сарматській» пісні зі вступом:

Kto nam chce skarby wydrzeć?
Wydrzeć?! — Nie wydrze!¹

Саме в цей час Петро Скарга в промові «До солдат – про допомогу» («*Do żołnierzów w samej potrzebie*», 1606) закликав до солідарного захисту батьківщини.

Апогей сарматизму в нашій культурі припадає, як зазначалося, на XVII століття. Цей період збігається з розвитком бароко, яке в польській літературі, як відомо, було також дуже різноманітним. Якщо за маркери прийняти ідейні та лексико–семантичні особливості, можемо говорити, що «бароковість» у поезії Анджея Морштина (зазвичай, на позначення такого явища вживають поняття «придворне бароко», що має космополітичний характер) цілком відрізняється від «бароковості», наприклад, у творчості Вацлава Потоцького, зокрема, заснованій на «своєму» ідеологічному підґрунті та на звичаєвості, відтак її окреслюють як «сарматське бароко», а саме в цьому стилі сформувався літературний тип національного героя. Як правило, ним був сармат–лицар.

Сармат–лицар

Численні війни, які в XVII ст. Річ Посполита вела з Москвою, козаками, шведами, а особливо з турками й татарами, а також внутрішні загрози (повстання Зебжидовського й Любомирського) — усе це знайшло своє відображення в літературі й вплинуло на формування в ній взірця позитивного героя: сармата–лицаря. Його характерні риси — патріотизм, прив'язаність до рідних традицій, католицької релігії й республіканської свободи (доступної, звичайно, тільки шляхті), готовність пожертвувати своє життя ради держави, а також сильна відвага й лицарська честь.

¹ Pieśń rokoszan Zebrzydowskiego z 1606 roku. Wyd. W. Walecki 1996.

Уже в кінці XVI ст. Микола Семп–Шажинський (1550–81), у творчості котрого яскраво відображено вплив бароко, подає такий тип героя у творі «Пісні про Фридерика, якого під Сокалем убили татари року христового 1519» («*Piesni o Fridruszu, ktory pod Sokalem zabiti od Tatarów Roku Pańskiego 1519*»), а також «Пісні про Струса, якого біля Роставиці вбили татари року христового 1571» («*Pieśni o Strusie, ktory zabiti na Rastawicy od Tatarów Roku Pańskiego 1571*»).

Про Фридерика (Фридерика Гербурта), як про героїчного захисника батьківщини, писав також Станіслав Жулкевський у своєму творі «Робудка do spotu» (1618). Сам Жулкевський, не зважаючи на допомогу товаришів, не скористався можливістю і лишився на полі бою з турками до кінця, загинув під Цецорю, він видався ідеальним християнським лицарем, і саме таким він відображений в літературі («Дума про Жулкевського» (1768) Немцевича, згодом включена до «Історичних пісень»¹, а також «Дума про Гетьмана» Жеромського та ін.). Він є теж автором відомої й цінної пам'ятки «Початок і прогрес Московської війни» створеної після походу 1609–1611 рр. («*Początek i progres wojny moskiewskiej*», видана лише в 1833р.), у творі йдеться про характерні ідейні риси в «сарматсько–лицарському дусі»².

* * *

Одна з головних ідей сарматизму полягала в трактуванні Польщі як «оплоту християнства»³, що мала історичну місію давати потужний опір туркам та ісламу. Така думка часто трапляється в тогочасній літературі (Юрковський, Сарбевський, Коховський, Потоцький та ін.), а також в історіографії. Наприклад, відомий у ті часи в Європі М. К. Сарбевський, якого ще називали «християнським Горацієм», а інколи «сарматським Горацієм» (І. Хшановський), в оді «До європейських князів» протиставляє розманіженій та призвичаєній до комфортного життя Європі — Польщу, яка захищає християнство. Згідно з переконаннями автора, саме таку місію виконувала Польща з давніх

¹ Немцевича, який високо цінував національні традиції, можна визнати представником «просвітницького сарматизму». Див. напр. М. Klimowicz, *Sarmatyzm oświecony*, «Prace Literackie» 1970, t. 11–12.

² Див. S. Grzybowski, op. cit.

³ Див. J. Tazbir, *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987.

часів, і останній раз підтвердженням цьому стали цецорська (1620) та хотинська (1621) битви, останній поет присвятив окрему оду «Про видатну перемогу поляків над Османом, турецьким імператором». Багаторазові повторення протягом трьох століть військових сутичок Речі Посполитої з турками і татарами спричинилися, звісно, її географічним положенням та історичною необхідністю¹. Були численні війни і перемир'я. Тим часом польська шляхта саме в турків переймала східну моду в одязі й озброєнні, запозичувала навіть деякі слова з турецької мови, що є найбільшим парадоксом².

Ідея укріплення християнської Європи фактично призвела до оборонної боротьби з нападами на Польщу. Але в XVII ст. під час яскравого розквіту «сарматського» індивідуалізму стався досить особливий випадок. Томаш Вольський (нар. 1700) висунув шалену ідею: організувати «хрестовий» похід проти «невірних», але не турків, а більш віддалених. У 1726–1731 рр. він подорожував по різних країнах, особливо його захоплювала Свята Земля, саме цю землю він частково описав у праці «Знамените паломництво в Єрусалим, викладене детальніше, через три найвідоміші частини світу, а саме через Європу, Азію й Африку...» («*Illustris peregrinatio Jerosolimitana latius protracta per tres insigniores mundi*», Львів, 1736). За чималу суму Томаш Вольський орендував озброєний фрегат з екіпажем і, «піднявши іспанський прапор, поплив атакувати Алжирців, що мало не призвело до війни Алжиру з Іспанією», як пише його знайомий Адам Мощенський у «Пам'ятці польської історії в останні роки панування Августа III і в перші Станіслава Понятовського» («*Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*», 1858). Кінець–кінцем, фрегат було конфісковано, а Вольському вдалось утекти³.

Лицарським «сарматським» духом перейняті листи Шимона Старовольського. У 1618 році він видав «Спонуку або пораду щодо перемоги над перекопськими татарами» («*Pobudkę albo Radę na zniesienie*

¹ Див. J. Pajewski. *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, wyd. 4, Warszawa 1983.

² Багато інформації на тему впливу османського сходу на польську культуру є в книзі J. Reychmana. *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Warszawa 1964. — Стосовно сарматизму в мистецтві див. кн. Tadeusza Chrzanowskiego *Wędrowki po Sarmacji Europejskiej. Eseje o sztuce i kulturze staropolskiej*, Kraków 1988.

³ J. S. Bystron. *Polacy w Ziemi Swieiej, Syrii i Egipcie 1147–1914*, Krakow 1930, s. 49–63.

Tatarów perekopskich») а через три роки на власні очі побачив турецько-татарські сили під Хотиним, що переконало його у величезній загрозі. Дещо згодом, у 1629 році, для утвердження лицарського етосу він видав латиномовну працю «Польський лицар» («Eques Polonus»), яка стала ніби прологом його майбутнього твору «Сарматські воїни» («Sarmatiae bellatores»)¹, що містив 130 біографій «лицарів», які увійшли в історію Польщі, а саме — від Мешка I до Стефана Хмелецького (помер у 1630 р.), київського воєводи, прославленого в багатьох битвах на східних кордонах Речі Посполитої.

Відмінною рисою є те, що кожна біографія закінчується епітафією, яка містить квінтесенцію заслуг певного героя, вартих збереження в пам'яті наступних поколінь. Він також окремо видав «Пам'ятники сарматам» («Monumenta Sarmatorum») збірку епітафій, присвячених славним полякам (сарматам), наприклад, Стефанові Чарнецькому. Проте цей літературний жанр, епітафія (друга назва — нагробки)², був поширений у період бароко, інколи навіть мав жартівливу форму, його використовувала більшість тогочасних письменників. Тому цей жанр можна вважати типово «сарматським», хоча існував він, як відомо, і до цього (походить з античності), і пізніше. Епітафія завжди передбачала мету збереження пам'яті про мертвих, а в ті часи — переважно про загиблих на полі бою, що мало слугувати взірцем для наступних поколінь. Такі взірці окремих лицарів, а також лицарства загалом, фіксувала віршована епіка, що домінувала в літературі XVII ст., вона мала воєнну тематику, яка представляла тогочасні історичні події Польщі. Тому під «сарматським пером» Самуеля Твардовського повстала поема «Владислав IV, король польський і шведський» («Władystaw IV, król polski i szwedzki», 1649), що починається зі слів:

Króla powiem wielkiego w wojnie i pokoju.
Pióra do sarmackiego pociągnąwszy stroju.

Автор розповідає про виховання принца, про війну з Москвою в часи «димитріади», про вибори та коронацію Владислава після смерті Зигмунта III, а також про три війни в перші роки правління — з

¹ Sz. Starowolski, *Wojownicy sarmaccy*. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył J. Starnawski, Warszawa 1978.

² Див.: J. Niedźwiedz. *Epitafium w Słowniku sarmatyzmu*, op. cit.

Москвою, Туреччиною та Швецією та про інші біографічні деталі короля.

Твардовський сам брав участь у війнах із Туреччиною, а, може, теж із козаками, і взагалі тогочасні війни були основною темою його поеми, що вважається хронікою у віршованій формі (приблизно 17 тис. рядків), і мала назву «Громадянська війна з козаками й татарами, з Московією, потім зі шведами та угорцями...» (видана після смерті автора в 1682 р.). Письменник описує тут у хронологічному порядку події від корсунської поразки (16.05.1648), якої польські війська зазнали у війні з козаками Хмельницького, до Оливського миру (3.05.1660), укладеного зі Швецією, особливо акцентуючи на героїчних учинках поляків, наприклад, гетьманів Жулкевського і Ходкевича, що помер, як відомо, в 1621 році в таборі під Хотиним перед самим закінченням вдалої чотиритижневої битви із численною турецькою армією.

Ті ж самі військові змагання описано в поемі Вацлава Потоцького (1625–96) «Хотинська військова операція» («Transakcja wojny chocimskiej...», видано лише в 1850 р.), більш відомої як «Хотинська війна» («Wojna chocimska»), в якій поет прагнув (про повідомляє у перших словах) передати «криваву історію сарматського Марса для нащадків». Історичні факти в цьому творі подані досить точно, через те, що в основу покладено зміст щоденника учасника війни, Якуба Собеського (батька короля). Характерною є мова твору; окрім відступів, написаних «високим» поетичним стилем, переважає розмовна мова, саме «сарматська», особливо в тих частинах тексту, де йдеться про ворогів, наприклад, у 4 частині:

Skoro Osman obaczył nasze szzańce z góry,
Jako lew krwi pragnący wyciąga pazury,
Jeży grzywę, po bokach maca się ogonem.
Jezeli żubra w polu obaczy przestronem.

Загалом літературний доробок Потоцького має особливі «сарматські» риси, як в ідейному плані, так і в лексико-стилістичному. Ігнацій Хжановський написав про нього в «Історії літератури незалежної Польщі» («Historia literatury niepodległej Polski»), що це «неперевершений тип поляка-шляхтича з минулих часів, особливе втілення сарматизму [...], але в хорошому, позитивному розумін-

ні». Він як щирий патріот протягом двох років воював зі шведами. Обожнював національні традиції та старопольські звичаї, дотримуючись раціональних поглядів на *liberum veto*, якого був противником, і на золоту вольність, він був прибічником сильної королівської влади і спадковості престолу.

Так само, як Твардовський і Потоцький, у тогочасних війнах також брав участь Веспазіан Коховський (1633–1700), але значно довше, майже десять років він боровся з Москвою, козаками, шведами і, нарешті, після тривалої перерви, був учасником віденської битви, після якої прославляв перемогу Яна III Собеського в поемі «Божа справа, або Пісні визволеного Відня» («Dzieło Boskie, albo Pieśni Wiednia wybawionego», 1684). Твір має форму віршованого щоденника (в октавах) про воєнні походи й саму війну, тому посідає досить важливе місце серед цінних історичних джерел. До цієї теми також повернувся Коховський у своєму найвідомішому творі, у релігійній епічній поемі «Польські псалми» («Psalmodia polska», 1695), де в контексті перемоги над турецькими силами висловлює месіанські рефлексії про Польщу як Давида народів, який переміг велетня Голіафа, а власне, це Бог переміг: «Рука Твоя, Боже, не людська, язичників стерла» (Псалом 26). Таку ж думку мав і король Ян III Собеський, ідеал лицаря–сармата. Отже, можна говорити про те, що той «лицарський» і героїчний сарматизм, наділений рисами жертвності заради батьківщини, переповнений духом шляхетського патріотизму, був на той час взірцем для наслідування. Утім, поруч із такими взірцями точилося звичайне життя на значно нижчих рівнях.

Сарматизм звичайний і деградований

Прикладом пересічного сармата, якого можна було зустріти в Польщі XVII ст., а також у саські часи, всюди — з чеснотами й вадами типowo сарматськими, був Ян Хризостом Пасек; «пересічний» у житті й мисленні, що й продемонстровано у відомих «Щоденниках» («Pamiętnikach»), які оповідають про 1656–88 роки (написані, відповідно, пізніше й видані лише в 1836 р.). Проте його як автора «Щоденників» високо цінували письменники–романтики, напр. Міцкевич¹, і наступні (напр., Сенкевич), відтак Пасек зайняв важливе місце в літературі, на

¹ Див. оцінку «Щоденників Пасека» в статті «Слов'янські літератури в паризьких лекціях Міцкевича».

що вирішальний вплив мала його манера оповіді, розмовний стиль у жанрі бесіди, присутність простоти й веселого настрою, перебільшення, а також численних латинських макаронізмів, що були поширені в розмовній мові шляхти. Саме в такому стилі автор розповів про себе, про військове життя в таборі, війну зі Шведами, з Ракочі й Москвою, а також про події, свідком яких він був сам, наприклад, повстання Любомирського, чи вибори Міхала Корибута Вишневецького та ін. Ось, для прикладу, цитата з твору, що ілюструє мову й стиль автора, у ній ідеться про битву з Москвою 1660 р. під Полонкою:

«Тоді вороги розпочали бити з гармат з протилежного боку, поціляючи наших. Одного товариша, що стояв поруч зі мною на коні, куля так поцілила коня в голову, що аж хвостом вилетіла; товариш шугонув над кульбакою угору на три лікті, та йому нічого не сталося...».

Згадані війни і внутрішні замішання, що терзали Річ Посполиту, вплинули на формування почуття загрози в ментальності поляків, і це знайшло своє відображення в літературі. Вацлав Потоцький, що сам воював на війні з Туреччиною і втратив двох синів, багаторазово наголошував на потребі мобілізації національних сил, зокрема в поетичній збірці «Моралі» («Moralia»):

Gore wojną ojczyzna. Hej, kto w Boga wierzy,
Do wody! Senat w radę, księża do pacierzy,
Ziemiańskie do pieniędzy, żołnierze do koni!
Kto się do czego rodził, niech ojczyzny broni!

Почуття загрози лише поглибило песимістичний настрій, що був характерним для основної в ті часи сарматської культури, і він абсолютно відрізнявся від попереднього ренесансного почуття радості. Можна згадати чимало творів, у яких простежується крайній песимізм. Наприклад, Ієронім Морштин у поетичному циклі «Світова розкіш» («Światowa Rozkosz», 1606 р.), пише про могутність алегоричної Розкоші в людському житті, а закінчує твір парадоксальний віршем, назвою якого є цитата з Біблії: «Vanitas vanitatum et omnia vanitas» («Марнота марнот — геть усе марнота», Святе Письмо, Старий Заповіт, Проповідник 1:2 та 12:8). Подальший зміст цієї відомої поеми базується на алегоричному зображенні Часу, Надії, Цноти і Золота, а закінчує її чотиривірш під назвою «Mors ultima linea rerum» («Смерть — межа

усіх страждань», Горацій, «Послання», I, 16, 79) — про смерть як кінець людського буття:

Bryła ziemi mój zamek, a pokój tarcica,
Na łokieć w ziemię mój sklep, to moja piwnica,
Poduszka twardy kamień, ubiór gnoju szmata,
Robak sługa — to wszystka korzyść tego świata¹.

Думка про смерть і мотиви поминання з'являються в численних творах В. Потоцького, С. Г. Любомирського (релігійні медитації про минущість усього в цьому світі), З. Морштина та ін. відомих письменників, а також менш знаменитих, таких як Ян Домінік Морольський, який у вірші «Omnis caro faenum» («Будь-яке тіло — трава», «Книга Ісая» 40, 6–8) говорить:

Trawą żyjemy, trawą ludzkie ciało,
W gnój się obróci, by nadłużej trwało².

Подібний крайній песимізм як плід роздумів про суєтність цього світу і людини породжував пересуди, що виявилось, скажімо, у творі Коховського «Літопис від смерті Владислава IV, I–III переломні періоди в людському житті», («Annalium ab obitu Vladislai IV Climacter I– III», 1693–1698) у вигляді віри у так звані «клімактери» — періоди по сім років в історії народу, через які обов'язково має відбуватися якась особлива подія. Тому не випадково в такій атмосфері зародилася ідея месіанізму — в «Псалмах» В. Коховського, про що згадувалося, а також у менш відомому, раніше написаному творі Старовольського «Плач стражденної матері Корони Польської» («Lament utrapionej matki Korony Polskiej», 1655 р.). Ця ідея згодом відродилася у творчості Яна Павла Воронича і потім знайшла яскраве відображення у творчості романтиків. Із почуттям загрози й страху перед смертю, що є кінцем будь-якого життя, пов'язаний також образ світу, який втратив власний шлях і позитивну суть, тому за власним бажанням приречений на смерть. На окреслен-

¹ H. Morsztyn. Światowa rozkosz z ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panien. Oprac. A. Karppiński. Biblioteka Pisarzy Staropolskich IBL, Warszawa 1995, s. 17.

² J.D.Morolski. Omnis caro faenum w: Poeci polskiego baroku. Opracowały J.Sokołowska, K.Żukowska, Warszawa, RIW, 1965, t.1, s.329.

ня такого стану Потоцький в «Моралях» використав метафору «п'яний світ»:

Śpi świat pijany winem, zamrużywszy oczy.
Nalewa babilońska swacha, czart go toczy¹.

До парадоксів «сарматської» культури теж варто зарахувати той факт, що паралельно з песимістичним напрямом розвивався протиставний, про що свідчать тогочасні жартівливі фразки й вірші на честь певної події, а також такі явища, як непристойний гумор (зокрема, в «Щоденниках» Пасека), чи веселі жарти або анекдоти як виразники товариського життя, записані інколи в сімейних рукописних книгах, так званих «сильвах» (*silva regum*). Із цих малих жартівливих жанрів сформувалося дивне «гумористичне товариство», котре мало назву «Річ Посполита Бабінська», у Бабіні Пшонків, на люблінській землі, приблизно з II половини XVI століття до 1677 р. (коли закінчуються записи в реєстрі цього товариства)². Змінюється також ставлення шляхти до життєвої «марноти», наприклад, до шляхетських клейнодів, тобто до герба, культу давності роду й шляхетських традицій, що знаходило відображення в тогочасних гербовниках (В. Потоцького 1696 р., а особливо К. Несецького «Корона польська», 1728–1743), зрештою, надзвичайно корисних для національної історії, попри наявність там фантастичних родоводів³, які виводилися, скажімо, з давнього Риму. Шукали також, з маніакальною упертістю, якнайдавніших початків існування польської держави, і в XVII ст. рекорд у цих пошуках побив Войцех Дембленцький. Йому мало було походження від давніх сарматів, тому у своїй дивній праці «Родовід єдиновладної держави світу» («Wywód jedynowłasnego państwa świata», 1633), тому без вагання твердив, що «найдавніше в Європі є Польське Королівство, воно ж скіфське, лише воно єдине на світі має істинних спадкоємців Адама, Сета і

¹ *Poeci polskiego baroki*, op. cit., t.II, s. 99.

² Див. К. Bartoszewicz, *Rzeczpospolita Babińska w tegoż: Szkice i portrety literackie*, t. I, Kraków 1930, s. 37–126.

³ Каспер Несецький у післямові до свого гербовника «Корона Польська». — *Львів*, 1743, т. IV, с. 818) обережно скаржився на шляхетські роди, які надавали йому матеріали, які «основу роду свого чванливо виводили від імператорів, королів і найвищих колись монархів, а навіть від богів». (*że „osnowę rodu swego chełpliwie od cesarzow, królów i najwyzszych niegdyś monarchów, ba, i pletliwych bożków snują”*).

Яфета», а слов'янська мова є на світі первісною¹, а тому має біблійний родовід!

Літературним відповідником праці Демболенцького можна вважати латинську поему Яна Скорського «Лех, героїчна поема» («*Lechus, carmen heroicum...*», 1745), видану в 1751 році в польському перекладі Бенедикта Котфіцького; варто подати початок довгої назви: «Лях польський, або вільного і золотого народу польського походження, давнина, доля...» («*Lech polski albo Wolnego i złotego narodu polskiego początki, starożytność, fortuna...*»). Походження польського народу від сарматів Скорський уважав мало почесним, тому проголошував:

Niech cała ziemia będzie stąd informowana,
Że nie z prostej krwi świata jest Polska wydana
I że nie z Sarmatów, jak inni więc mniemają,
Polacy genetlijak swój wyprowadzają²

Тож цей «genetlijak» (родовід) є міфологічним, бо дружина Леха, виразно стилізована під Аргонавтів, після численних пригод на морі й суходолі прибуває з Колхіди, щоб створити польську державу:

[...] Lech wspaniały, dawnych Kołchów plemię,
Złotą wolność szczęśliwie w naszą przeniósł ziemię³.

«Золота вольність», як і давній світ, були основою шляхетської гордості, яка призводила інколи до буйного індивідуалізму й відсутності субординації (напр., до заколотів), або ж до сутяжництва, чвар, чи до зловживання «*liberum veto*». Нічого дивного, що більш розсудливі тогочасні письменники засуджували «золоту вольність», наприклад Потоцький у вірші «Вето або не дозволяю!» («*Veto albo Nie pozwalam!*») у збірці «Сад, але не доглянутий» («*Ogród, ale nieplewiony*») пише:

¹ Wojciech z Konojad Dembołęcki, *Wywód jedynowłasnego państwa świata*, Warszawa 1633, s. 11.

² J.Skorski. *Lechus, carmen heroicum, regni aurei et liberi primordia et vetustatem fortunamque variam decantans*, Lwów 1745. — **Przekład: Lech polski albo wolnego i złotego narodu polskiego początki, starożytność, fortuna i różne sukcesów odmiany na wiersz ojczysty przełożone...** (Lwów, 1751) przez B. Kotfickiego, który „przemilczał” nazwisko autora, co mu wytknął J.A.Zański.

³ *Lech polski...*, op. cit., s. 3.

[...] biada to, gdy zły nie pozwala
Na dobre i tym słówkiem ojczyznę rozwala!¹

Також і Коховський, соціально–політичні погляди якого не були позбавлені парадоксів (оскільки він не сприймав іновірців, уважав «золоту вольність» і *liberum veto* слухними становими привілеями, аби тільки ними не надуживали у власних цілях), у віші «Прокльон синів коронних, що зривають сейми» («Przeklęstwo na synów koronnych sejmy zrywających») із величезним обуренням писав:

Bodaj źle zginął, bodaj zabit marnie,
Kto dla prywaty swej sejmy rozrywa!²

* * *

Ці вади, що представляють сарматизм з негативної сторони, піддавалися тотальному осуду в просвітницькій публіцистиці (вперше слово «сарматизм» з'явилося в «Моніторі» в 1765 р.), а також у літературі. Зокрема, такі погляди висловлювали провідні письменники часів Станіслава — Ф. Богомолець, А. Нарушевич, І. Красицький. Їх можна помітити в сатиричних комедіях Ф. Богомольця, Й. У. Немцевича («Повернення посла»), а особливо в комедії Ф. Заблоцького «Сарматизм» (1785), у якій автор яскраво висміяв сарматські типи, після чого слово «сарматизм» набуло розголосу в негативній конотації. Взагалі просвітницькі письменники успішно піддали сарматизм критиці й водночас неслухно обмежили обсяг значення цього поняття лише до негативних рис. Тому нічого дивного, що після просвітницьких нападок Лінде у своєму «Словнику» окреслив сарматизм як «неотесаність звичаїв та грубіянство, зухвальство».

Відродження сарматизму в літературі

Після втрати незалежності, а особливо в добу романтизму, коли розуміння сарматизму як явища «негативного», суспільно шкідливого, проти якого виступали «станіславські» письменники, цілком відійшло в минуле, відбувся, згідно з Кляйнером, «ренесанс сарматизму». Це

¹ Poeci polskiego baroku, op. cit., t.II, s.33.

² Wespazjan z Kochowa Kochowski, liryka polska i fraszki. Pieśni Wiednia wybawionego. Psalmodia polska. W wyborze. Warszawa (wyd. E. Wende i Sika), b.r., s.26.

можна побачити в романах Генрика Жевуського. «Справжній триумф мали, — пише Кляйнер, — видані в 1839 році «Щоденники Северина Соплиці», що зайняли достойне місце поруч із нещодавно виданими «Щоденниками» Пасека [...] Тогочасна публіка [...] вбачала в них лише апофеоз сарматської епохи, недоліки якої засуджували Конарський і Нарушевич, Красицький і Заблоцький, Сташці і Немцевич, і це давнє життя видавалося їй якимось Ельдорадо»¹. Яскраві постаті сарматів з'явилися в численних літературних творах у таких письменників, як: Фредро («Помста»), Міцкевич («Пан Тадеуш»), Словацький («Золотий череп», «Беньовський», «Мазепа») та ін. «У поета відродженого сарматизму перетворився також співець «Пісні Януша», — пише Кляйнер про Вінцента Поля².

Тоді неабиякого успіху набув «сарматський» літературний жанр: шляхетське оповідання в прозовій та віршованій формі, характерною рисою якого (особливо в прозі) є мова, наближена до розмовної, і оповідач, стилізований під пересічного шляхетського оповідача, особливо в «Щоденниках Соплиці», хоча мали успіх теж інші твори, наприклад, Ігнація Ходзька, Зигмунта Качковського або віршовані оповідання Владислава Сирокомлі, згаданого вже Вінцента Поля та інших поетів. Улюбленою темою романтиків (Жевуського, Міцкевича, Словацького, Качковського та ін.) була барська конфедерація³, визнана загальним патріотичним збройним поривом шляхти до захисту загроженої незалежності Речі Посполитої. Високо теж було оцінено (наприклад, Міцкевич в «Паризьких лекціях») барську літературу (особливо пісні), загалом анонімну й наскрізь «сарматську», але в позитивному значенні цього слова. Отже, можна говорити про сарматський романтизм⁴.

¹ J. Kleiner. Zarys dziejów literatury polskiej (cz. III: 1918–1966 napisał W. Maciąg), Wrocław — Warszawa–Kraków — Gdańsk: Ossolineum, 1974, s. 338–339.

² Там само, с. 341.

³ Див.: Przemiany tradycji barskiej. Studia. Pod red. Z. Stefanowskiej, Warszawa, 1972.

⁴ Основна монографія на цю тему: A. Waśko. Romantyczny sarmatyzm. Tradycja szlachecka w literaturze polskiej lat 1831–1863, Kraków 1995. Див. також: T. Bujnicki. Sienkiewiczza powieści z dawnych lat. Studia, Kraków 1996.